[illegible]

[illegible] ?

[illegible]

[illegible] Origin

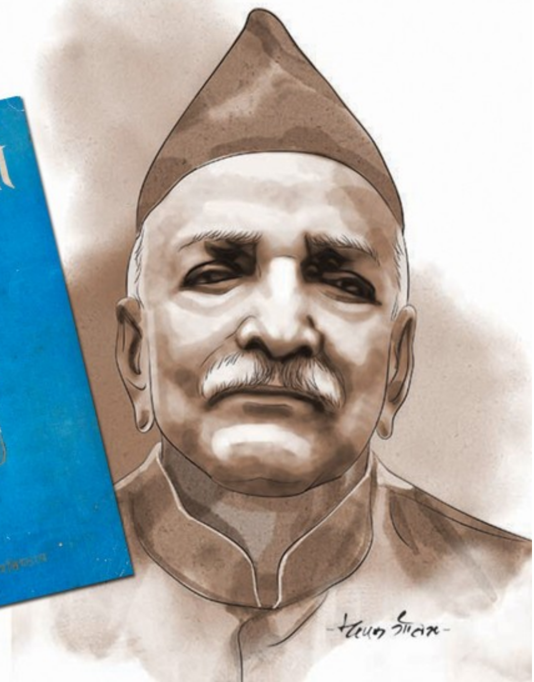
देशको इतिहास सच्याउने अभियान कुनै व्यक्ति विशेषको होइन । इतिहास साझा हो, शुद्ध इतिहास लेखाउनु सबैको दायित्व हो ।
समीक्षा
श्यामसुन्दर राजवंशी
लिच्छविसंवतको निर्णय
कान्तिपुर

[illegible]

हुन त लेखक पन्तले पनि गणित नै देखाएका हुन्, तर उनको त्यो गणित ठीक रहेनछ भन्ने पुष्टि भएको छ अध्ययनबाट । यस कारण नेपालको इतिहास अशुद्ध हुनबाट बचाउन यो धृष्टता गर्नैपर्ने अवस्था आएको छ । यो साझा इतिहास शुद्ध्याउन सबैको उत्तिकै अधिकार छ भन्ने बुझेर यो धृष्टता गरिरहेको छु ।

धृष्टता Audacity, a willingness to take bold risks

३ सय ९० दिन भएको वर्ष **?**

संसारमा ३९० दिन भएको वर्ष कहीँ पनि हुँदैन । तर, नेपालमा ३९० दिनको एक वर्ष गणना गरिएको छ । त्यसलाई पत्याउने कि नपत्याउने ? पत्याउँ भने यो हुनै सक्दैन । नपत्याऊँ भने इतिहास संशोधनका ज्योति, नेपालका शुक्रतारा कहलिएका व्यक्तिले यस्तो गलत विषयलाई प्रमाणको आधार बनाएको देखिन्छ । पन्तको पुस्तक पृष्ठ १२ मा संवत् ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी आइतबारको गणना प्रस्तुत गर्दा त्यो दिनको तिथिगण ३४३ दिइएको छ । माघ शुक्ल त्रयोदशी नै त्यो वर्षको अन्तिम महिना पनि होइन ।

संवत् ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी आइतबार भनेको ३१३ दिन हुनुपर्नेमा ३४३ दिन गरियो। **???**

माघ शुक्ल त्रयोदशी भनेको त्यो वर्षको तिथिगण दिन ३४३ हुन आउने नै हो भने चतुर्दशी र पूर्णिमा गरी २ दिन + माघ कृष्णपक्षको १५ दिन + फाल्गुणको शुक्लपक्ष र कृष्ण पक्ष गरी ३० दिन पूरा भएपछि शक संवत्को अर्को वर्ष फेरिन्छ । तब ३४३ +२+१५+३० . ३९० दिन एक वर्षमै पर्ने भयो । यो जायज होइन । यसरी अधिमास परेको वर्ष बारम्वार आइरहन्छ, तर कुनै पनि वर्षमा ३९० दिन हुँदैन । वास्तवमा यो गणना बिलकुल गलत छ ।

संवत् ३१ माघ शुक्ल त्रयोदशी आइतबारको तिथिमितिको गणना सौरार्य ब्राह्मपक्षीय तिथि गणितको तीनैथरी सिद्धान्तबाट गणना गरेर हेरियो । त्यहाँ तिथिगण ३१३ मात्रै आउँछ । यही मितिको तारिख गणना गर्दा पनि तिथिगण दिन ३१३ नै आउने हो । वास्तवमा गणना गर्ने गणकले तिथिमिति तारिख सबैबाट गणना गरेर हेर्नु जरुरी हुन्छ ।

सुरुमा उनको गणना मिलेकै होला भनी ठानेर उक्त दिनको तारिख गणना गरी हेर्दा माघ शुक्ल त्रयोदशी मार्चमा पर्न आएको देखेपछि ‘यो मिलेन’ भन्ने बोध भएका हो । माघ भनेपछि जनवरी/फेब्रुअरी आउनुपर्नेमा मार्च आउनु भनेको गलत भन्ने बुझेपछि ‘३४३ दिन गनेर गरिएको हिसाब बिलकुल गलत रहेछ’ बुझियो । पुस्तकको पृष्ठ . १३ मा चन्द्रमन्द फलकलाको अन्तर गर्दा १७२ .८ धन र १६८ .५ ऋण गरी ४ .३ धन शेष देखाउनुपर्नेमा दुवै ऋण देखाइएको छ । त्यस्तै सूर्यमन्दफल कलाको अन्तर गर्दा पनि १०९ .६ धन र १०८ .३ ऋण गरेर अन्तर १ .३ धन देखाउनुपर्ने दुवै धन देखाइएको छ ।

संवत् ३०१ वैशाख शुक्ल सप्तमीको हिसाबमा नक्षत्रको योगफल ७ । ६०६ .६ दिइएको छ । नक्षत्रको कला ७९९ हुन्जेलसम्म नक्षत्र परिवर्तन हुँदैन । यहाँ नक्षत्रको अंक ७ मात्रै आएको छ, यो ७ भनेको पुनर्वसु नक्षत्र हो ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]?

[illegible]

वैशाखपछिका अरू पनि थुप्रै अभिलेख छन्, ती कुनैमा पनि १३६ जोड्ने गरिएको छैन । वास्तवमा सिद्धान्त भन्ने विषय एउटा अभिलेखमा मात्रै आकर्षित हुंदैन ।

मानदेवको पालाका संवत् ४२७ को दुईवटा अभिलेख प्राप्त छन् । अभिलेखमा कार्तिकमा मानदेव जीवित र आषाढमा मृत्यु भइसकेको उल्लेख छ । यसमा कार्तिकको अभिलेखमा १३५ जोडे आषाढकोमा १३६ जोड्नुपर्ने खण्ड आउने र आषाढको अभिलेखमा १३५ जोडे कार्तिककोमा १३४ जोड्नुपर्ने खण्ड आउने उही समस्या छ । समस्याको निराकरण ‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ ले गर्न सकेको
छैन ।

‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ मा संवत् ३१ को माघशुक्ल त्रयोदशीको र संवत् ३०१ वैशाख शुक्ल सप्तमीको गणना गर्दा कार्तिकादि शक मान्ने व्यक्तिले कार्तिकबाट दिन गणना नगरी चैत्रबाट दिन गणना गरिएको छ । कार्तिकबाट दिन गणना गर्नुपर्दा कार्तिक १ + मार्ग १ + पौष १ + पौषमा अधिमास देखेकाले अधिमास १ + माघशुक्ल त्रयोदशी दिन १३ गर्दा ३०+३०+३०+३०+१३. १३३ दिन तिथिगण आउँछ । त्यसो नगरी चैत्रदेखि दिन गणना गरी ३४३ दिन हुन्छ भनी देखाइएको छ ।

त्यस्तै वैशाख शुक्ल सप्तमी पनि कार्तिकदेखि गन्दा कार्तिक १, मार्ग १, पौष १, माघ १, फागुन १, चैत्र १ र वैशाख शुक्ल सप्तमीको दिन ७ गरी ३०+३०+३०+३०+३०+३०+७. १८७ दिन हुन आउँछ, तर यसो गरिएको छैन । यहाँ केवल ३७ दिन देखाइएको छ । यो तरिकाले शक संवत् कार्तिकादि होइन, चैत्रादि नै सकारिएको पुष्टि हुन्छ । ‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ मा लिच्छविकालमा चलेको संवत् कार्तिकादि शक संवत् भनी दाबी पनि गर्ने लिच्छविकालकै मितिको गणना गर्दा चाहिँ चैत्रादि शक संवत्बाट गरिनुको मतलबले भनाइ र गराइ ठीक उल्टोपाल्टो छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

सुमतितन्त्रको प्रयोजनमाथि प्रश्न

अंशुवर्माको पालादेखि देखापरेको दशस्थानी संवत्को क्रमलाई मानदेव संवत् भनी मान्न ‘सुमतितन्त्र’ नामक ग्रन्थलाई अघि सारिएको छ । ‘सुमतितन्त्र’ का अनुसार, मानदेव संवत् विसं ६३३ देखि उठेको देखाइएको छ । खास त्यस ग्रन्थमा शक संवत् ४९८ सम्म चल्यो र पछि थपिएको वाक्यले मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भनी दिइएको कथनलाई आत्मसात् गरिएको छ ।

यसमा पनि नयराज पन्तको धारणा र उनका अनुयायीबीचको धारणामा भिन्नता छ । तर, कसको बुझाइमा ‘सुमतितन्त्र’ दुरुस्त भयो भन्न सकिन्न । नयराजको धारणामा मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेको भनिएको मतलव शक ८०२ र शक ४९८ को अन्तर वर्ष ३०४ भएर हो । शक ४९८ मा १३५ जोड्दा विसं ६३३ हुने शक ८०२ मा १३५ जोड्दा विसं ९३७ हुने हुन्छ । विसं ९३७ र ६३३ को अन्तर ३०४ वर्ष हुन्छ भन्ने उनको अडान हो ।

नेपाल संवत आरम्भ वि.. ९३६ र सन् ८७९ अक्टोबर २०

अनुयायीले बुझेअनुसार, शक ८०२ पूरा नहुँदै शक ८०१ कार्तिकदेखि नै नेपाल संवत आरम्भ भएको हो । यहाँनिर ‘सुमतितन्त्र’ को बुझाइमा नयराज अस्पष्ट हो कि अनुयायी अस्पष्ट भन्ने गडबड छ । हो, यही गडबड मुख्य समस्या हो । शक ४९८ देखि शक ८०२ सम्म फित्ता नतानीकन ३०४ वर्षको नापो आउँदैन । अनुयायी ३०४ को नापो नआए नआउन शक ४९८ देखि शक ८०१ सम्म मात्र फित्ता तान्नु उचित मान्छन् । आखिरमा ‘सुमतितन्त्र’ नेपाली इतिहासमा ग्राह्य ठहरिएन भन्ने यसैबाट प्रमाणित भएको छ ।

‘सुमतितन्त्र’ मुताविक विसं ६३३ मा मानदेव संवत् उठेको मान्दा अरू पनि समस्या छन्, जस्तै अंशुवर्माको पालामा देखिएको दशस्थानी संवत्को क्रमका संवत ६७ को एउटा अभिलेख पाटन लुंझया चोकको अभिलेख हो र अर्को संवत् ६७ को अभिलेख लगन यंगालहिटीको । पाटनको अभिलेखमा पौष छ भने लगन यंगालहिटीकोमा भाद्र । भाद्रकोमा ६३३ जोड्यो भने पौषकोमा ६३२ जोड्नुपर्छ । यदि पौषकोमा ६३३ जोड्यो भने भाद्रकोमा ६३४ जोड्नुपर्ने अवस्था आउँछ । यो दुविधालाई निर्णयले सल्टाएको छैन ।

सुमतितन्त्रले निम्त्याएको भ्रम

लिच्छविकालमा चलेको संवत् र शक संवत्बीचको सम्बन्धमा समानता र असमानता के छन्? कुनै अध्ययन गरिएकै छैन । कुनै अध्ययनबिनै ‘सुमतितन्त्र’ को ४९८ चाही शक संवत्को लिने र ८०२ चाहिँ लिच्छवि संवत्को लिएर दुईको अन्तर ३०४ आउने देखाउनु महाभूल हो । यसरी मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भन्न पाइँदैन ।

नेपालमा राणा शासनको सुरुवात इसं १८४६ मा भयो, अन्त्य विसं २००७ साल, यी दुवै साँचो हो । तब राणा शासन कति वर्ष चल्यो भन्दा २००७ बाट १८४६ घटाएर १६१ वर्ष देखाइयो भने त्यो नाजायज ठहरिन्छ । त्यस्तै शक ४९८ र लिच्छवि संवत् ८०२ बीचको अन्तर ३०४ देखाउनु एकै प्रकार हो । यस्तो गम्भीर त्रुटि भयो होला भन्ने कल्पनै गर्न पनि गाह्रो छ ।

‘सहोत्तरतन्त्र’ नामक ग्रन्थमा लिच्छविकालमा चलेको संवत् ३०१ दिइएको छ । यसमा महिना वैशाख छ, यो सर्वविदितै छ । यो मितिको गणना गर्दा नयराजले शक संवत् कार्तिकादि भन्ने आफ्नो अडान चटक्कै छाडी चैत्रादिबाट गरिएको विषयलाई कसैले चासो दिएनन् । त्यस गणनामा मानदेव संवत् ३०१ वैशाख भनेको शक ८०० वैशाख हुन्छ भनी सूर्य सिद्धान्तबाट हिसाब गरेरै देखाइएको छ ।

तब मानदेव संवत् ३०१ वैशाख भनेको शक संवत् ८०० वैशाख हुने भएपछि ३०४ वर्ष मानदेव संवत् बितेपछि नयाँ संवत् सुरु हुने प्रसंग कदापि सम्भव छैन । किनकि शक ८०० वैशाखसम्म ३०१ रहेको मानदेव संवत् शक संवत् ८०१ कार्तिकमा आएर ३०४ भइसक्ने हुँदै हुँदैन । शक संवत् ८०१ कार्तिकमा नेपाल संवत् उठान भएको सिद्ध हुनु भनेको मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेको कुरा हावादारी ठहरिनु हो ।

‘सुमतितन्त्र’ को आधारमा भनेर ३०४ वर्ष मानदेव संवत् चलेको देखाउन चैत्रादि शक संवत् ४९८ र कार्तिकादि लिच्छवि संवत् ८०२ बीचबाट अन्तर गरेर ल्याइएको हो । शक संवत् चैत्रादि हो र लिच्छविकालमा चलेको संवत्

कार्तिकादि हो । तब अन्तर गर्दा चैत्रादि चैत्रादिबाट र कार्तिकादि कार्तिकादिबाट गर्नुपर्ने हो भन्ने पनि थाहा हुनुपथ्र्यो । थाहा नहुनु ठूलो कमजोरी हो ।

अधिमासको त्रुटि

मानदेव प्रथमको पालाको बुढानीलकण्ठ विष्णुपादुका फेदीको अभिलेखमा अधिमास उल्लेख छ । यसमा भएको संवत्लाई कसैले संवत् ३९६ माने कसैले ३९५ । तर, ३९५ पनि ठीक होइन र ३९६ पनि ठीक होइन । यथार्थमा ३९८ ठीक हो भनी ‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ मा उल्लेख छ ।

तर, अधिमास क्षयमास सारणीमा शक ३९८ को वर्षमा अधिमास छैन । उनको सिद्धान्तअनुसार, कार्तिकादि शक ३९८ मा अधिमास पर्नैपर्ने हो । अधिमास क्षयमास सारणीमा शक ३९७ को आषाढमा मात्रै अधिमास दिइएको छ । संवत् ३९७ पनि शक र ३९८ पनि शक भएपछि यसमा एकवर्ष अघिपछि परेको देखिन्छ । यहाँ शक ३९७ आषाढमा परेको अधिमास नेपालमा ३९८ आषाढमा पर्नुपर्ने उपपत्ति निर्णयले दिनसकेको छैन ।

वैदिक परम्परा अनुसार नेपालको इतिहासमा छैटौ शताब्दिदेखि सोह्रौ शताब्दीसम्मका अभिलेखहरूमा आषाढमा र पौषमा मात्र अधिकमास पाइन्छ ।

‘धर्म निर्णय तिथिसार संग्रह’ नामक ग्रन्थ कुनै जादुको ग्रन्थ होइन । यो ग्रन्थको नाम लिनेबित्तिकै शक ३९७ आषाढको अधिमास स्वत: लिच्छवि अभिलेखको संवत ३९८ आषाढमा थपक्क आएर बस्ने होइन । त्यसैगरी, शक ५३० जेठको अधिमास संवत् ३१ को पौषमा पर्न र शक ५३३ वैशाखको अधिमास संवत् ३४ को पौषमा पर्न आउने कसरी सम्भव छ? यसबारे पनि कुनै समाधान दिइएको छैन ।

त्यस संग्रह ग्रन्थमा चैत्रादि वर्ष तथा श्रावणदि र माघादि वर्षको मात्र उल्लेख छ । त्यो भनेको चैत्रादि वर्षका लागि नारदमत आकर्षित हुने र श्रावणदि र माघादि वर्षका लागि भारद्वाजमत आकर्षित हुने दिइएको छ । नेपालमा कार्तिकादि संवत् मात्रै भएको हुनाले नारदमत र भारद्वाजमत आकर्षित हुन सकेन । अत: ती दुवै मत नेपालमा आकर्षित छैनन् भन्ने स्पष्ट छ ।

संवत् ३१ को अभिलेखमा जेठमा परेको अधिमास पौषमा लिइएको र संवत् ३४ को अभिलेखमा वैशाखमा परेको अधिमास पौषमा लिएको आधारमा नेपालमा आकर्षित हुने गरेको मत कार्तिकादि मत पनि रहेछन् भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

अधिमास क्षयमास सारणीमा दिइएको शक ३९७ र अभिलेखमा आएको संवत् ३९८, त्यो के कति कारणले एउटै शक संवत् होइन? त्यसको निरुपण हुनुपर्ने, संवत् ३१ म ४९८ जोडेपछि शक ५२९ हुन्छ । मानदेव संवत् पनि कार्तिकादि र शक संवत् पनि कार्तिकादि मानेपछि शक ५२९ को वर्षमा शक ५३० जेठको अधिमास किन लिनुपर्ने, शक ५३२ को वर्षमा शक ५३३ वैशाखको अधिमास किन लिनुपर्ने? ती कुराको प्रामाणिक उपपत्ति ‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ ले दिन सकेको छैन ।

‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ मा दुइवटा अधिमासको हिसाब र दुईवटा बारसहित उल्लेख भएको लिच्छविकालको तिथिमितिको हिसाबलाई लिएर निर्णय गरिएको छ । ती चारैवटा हिसाबमा दोष र त्रुटि भएको हुनाले समग्रमा ‘लिच्छवि संवत्को निर्णय’ असफल निर्णय ठहरिएको छ । देशको इतिहास सच्याउने अभियान कुनै व्यक्ति विशेष वा वर्ग विशेषको होइन । इतिहास सबैको साझा हो, शुद्ध इतिहास लेख्ने काम पनि सबैको साझा दायित्व हो ।

(लेखक लिपि एवं पुरातत्वविद् हुन्)

प्रकाशित: आश्विन २९, २०७९ ०८:५४